

İSTİSLÂH

idare ve siyaset alanında maslahatın esas alınması gereğine vurguyu içeren ve yapıları meşrulaştırıcı değil yapılacak olanları yönlendirici bir üslûba sahiptir.

Son iki yüzyıla gelindiğinde İslâm dünyasında ıslah, tecdid ve hukukta modernleşme fikrinin canlılık kazanmasıyla klasik doktrindeki maslahat kavramı bağımsız bir prensip olarak yeniden keşfedildi. Klasik kaynaklarda meşruluğu sorgulanan ve kabul edenlerce de oldukça sınırlayıcı şartlar ileri sürülen bu prensip modern dönemde çerçeve ve işlevi genişletilerek İslâm hukukuna değişim kabiliyeti ve dinamizm kazandıran kilit bir kavram olarak öne çıkarıldı. Kuzey Afrika ve Mısır ulemâsı tarafından dile getirilmeye başlanan bu tezin Osmanlı aydınları arasında daha geniş bir yelpazede ilgi gördüğü ve günümüzdeki entelektüel din yorumuna da önemli ölçüde kaynaklık ettiği görülür. Gerek bu gelişmeleri gerekse günümüzde maslahata dayalı çözüm üretme ve dinin mevcut hükümlerine bu eksenle yorum getirme konusunu ele alan bir dizi yayının ve bilimsel çalışmanın ortaya çıkışını, bu arada klasik dönemden maslahat fikrine ağırlık veren âlimlerin ve çözüm örneklerinin seçilerek onlar üzerinden çağa yönelik mesajların verilmesini ve böyle bir yaklaşımla değişim taleplerinin karşılanmaya çalışılmasını, salt doktriner ve teorik bir yöneliş olarak görmek yerine yerel siyasetten uluslararası ilişkilere, modern hayat tarzının ürettiği dünya görüşünden dogmatik fıkıh anlayışının yol açtığı sıkıntıya kadar farklı etkilerin altında oluşan ve pratik yönü ağır basan bir sürecin parçası olarak değerlendirmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Beyrut 1979, s. 58, 63, 86; Cessâs, *el-Fuṣûl fi'l-uṣûl* (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1414/1994, IV, 140-141; Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Meḥâṭṭu'l-ʿulûm*, Kahire 1981, s. 8; Kâdî Abdülcebâr, *el-Muḡnî*, XIII, 20; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi'usûli'l-fıkḥ* (nşr. Abdülâzîm ed-Dîb), Devha 1399, II, 1113-1133, 1203-1207; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, Bulak 1324, I, 284-315; a.mlf., *Şifâ'ü'l-galîl* (nşr. Hamed el-Kebîsî), Bağdad 1390/1970, s. 188-189, 207-266; a.mlf., *el-Menḥûl* (nşr. M. Hasan Heyto), Dimaşk 1400/1980, s. 353-370; İbn Berhân, *el-Vûṣûl ile'l-uṣûl* (nşr. Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd), Riyad 1404/1984, II, 59, 286-294; İbn Rüşd el-Hafîd, *ez-Zarûrî fi'usûli'l-fıkḥ* (nşr. Cemâleddin el-Alevî), Beyrut 1994, s. 98, 127-128; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İḥkâm fi'usûli'l-aḥkâm*, Kahire 1387/1968, III, 262-264; IV, 139-140; İbnü'l-Hâcib, *Muḥtaṣarü'l-Müntehâ*, Bulak 1316, s. 208; Şehâbeddin ez-Zencânî, *Taḥrîcü'l-furûʿ ʿale'l-uṣûl* (nşr. M. Edîb Sâlih), Beyrut 1402/1982, s.

320-325; Karâfî, *Şerḥu Tenkîhi'l-fuṣûl* (nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd), Kahire 1414/1993, s. 446-447; a.mlf., *Nefâ'isü'l-uṣûl fi şerḥi'l-Maḥṣûl* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali M. Muavvaz), Mekke 1418/1997, VIII, 3585-3587; IX, 4263-4282; Tûfî, *Şerḥu Muḥtaṣari'r-Ravza*, Beyrut 1990, III, 204-217, 399; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, Kahire 1983, s. 401; İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turukû'l-hükmiyye*, Kahire 1977, s. 17-27, 155-158; İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, Kahire, ts. (el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kubrâ), II, 111-135, 141-142; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ* (nşr. Abdüssettâr Abdülkerîm Ebû Gudde), Küveyt 1413/1992, V, 217-219, 309; VI, 76-81, 97-98; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'î*, V, 11, 75-76; Şevkânî, *İrşâdû'l-fuḥûl*, Kahire 1347, s. 212-213; Meccelle, md. 26-29, 58; İsmail Hakkı İzmirli, *İlm-i Hilâf*, İstanbul 1330, s. 94-109; Muhammed Takî el-Hakîm, *el-Uṣûlü'l-ʿamme li'l-fıkḥi'l-muḥâren*, Necf 1963, s. 381-404; M. H. Kerr, *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muḥammad ʿAbduh and Rashîd Rıdâ*, Berkeley 1966, s. 61, 67, 80-102; Muhammad Muslehuddin, *Philosophy of Islamic Law and the Orientalists*, Lahore, ts., s. 156-179; Abdülkadir Şener, *İslâm Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan ve İstislah*, Ankara 1981, s. 124-125, 137-156; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrıntıları* (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, s. 177-196; Hüseyin Hâmid Hassân, *Nazarıyyetü'l-maṣlaḥa fi'l-fıkḥi'l-İslâmî*, Kahire 1981, tür.yer.; Abdülvehhâb Hallâf, *Meṣâdirü't-teṣrîʿi'l-İslâmî fîmâ lâ naṣṣa fih*, Küveyt 1982, s. 85-144; M. Saîd Ramazan el-Bûtî, *Daʿâbiṭu'l-maṣlaḥa fi'ş-şerʿati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1982, s. 327-410; Mustafa Dîb el-Bugâ, *Eserü'l-edilletü'l-muḥtelef fihâ fi'l-fıkḥi'l-İslâmî*, Dimaşk, ts. (Dârü'l-İmâm el-Buhârî), s. 34-118; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-İstislah ve'l-meṣâliḥu'l-mürsele*, Dimaşk 1988, tür.yer.; M. Khalid Masud, *Shâtîbî's Philosophy of Islamic Law*, Islamabad 1995, s. 127-164; Şükrü Özen, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aktileşme Süreci* (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 126, 152, 284, 290, 292, 303-304, 344-349, 354, 442-443; Wael b. Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, Cambridge 1997, s. 112-113; ayrıca bk. tür.yer.; R. Paret, "İstihsân and İstislah", *EP* (İng.), IV, 255-259.

ŞÜKRÜ ÖZEN

İSTİSNA

(الاستثناء)

Bir şeyi küllî hüküm veya kural dışında tutmak anlamı çerçevesinde Arap edebiyatı, fıkıh ve kelâm ilminde kullanılan bir terim.

Sözlükte "dürmek, kıvrıp bükme; ayırıp uzaklaştırmak; ikinci olmak" anlamlarındaki *seny* kökünden türemiştir. Nâhiv âlimleri istisnayı "illâ vb. bir edat vasıtasıyla çoğun (bütünün / genelin / cinsin) hükmünden azı (parçayı / özeli / ferdi) hariç

tutmak" şeklinde tanımlamışlardır. Edattan önce geçen bütün veya genel konumdaki öğeye *müstesnâ minh* (kendisi hakkında verilen hükümden bir başkasının hariç tutulduğu unsur), edattan sonra gelen cüz veya özel konumdaki öğeye de *müstesnâ* (genelin / bütünün hükmünden hariç tutulan unsur) adı verilir. Bu sebeple her istisna cümlesinde *müstesnâ*, *müstesnâ minh* ve *istisnâ edatı* olmak üzere üç öğe bulunur.

İstisnânın muttasıl-münkati', tam-müferrağ, müceb-menfî olmak üzere altı çeşidi vardır. Müstesnâ müstesnâ minhin türünden ise istisna muttasıldır. İstisna deyince ilk akla gelen ve dilde en çok kullanılan tür bu istisnadır. Gerçek anlamda istisna da muttasıl olandır. İstisnânın tanımını bu durum esas alınarak yapılmıştır. Müstesnâ, müstesnâ minhin cinsinden değilse ve onun bütününe dahil bir birim olarak bulunmuyorsa istisna münkati' adını alır. Bundan dolayı münkati' olana istisna denilmesi mecazidir. Ancak her iki türe istisna adının verilmesinin gerçek anlamda olduğunu söyleyenler de vardır. Cümle içinde müstesnâ minh geçiyorsa tam istisna, geçmiyorsa müferrağ istisna adı verildiği gibi istisna cümlesi olumlu ise müceb, olumsuz ise menfî (gayri müceb) istisnâ denilir. Müferrağ istisnâ muttasıl nevinden olur.

Belâgat âlimleri "çoktan azı, genelden özeli çıkarma" anlamına ilâve olarak bir anlam ve ifade güzelliği içeren istisnalara, mânaya güzelliği katan (el-muhassinâtü'l-ma'nevîyye) söz sanatlarından sayarak bedî ilminin bölümleri arasında yer vermişlerdir. Edebî anlamda istisna terimini ilk defa kullanan Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü'ş-Şinâ'ateyn* adlı eserinde istisnaya ayırdığı bölümde "te'kidü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zem" (yergi biçimindeki ifadeyle övgünün pekiştirilmesi) ile öndeki ifadeden yanlış anlaşılma ihtimalini ortadan kaldıran sakınca kaydı demek olan "ihtiras" nevilerini edebî istisnânın iki temel kategorisi olarak ele almıştır (s. 459-460). Bâkılânî bu iki türden sadece birinciye istisna adını vermiştir (bk. bibl.). İbn Reşîk ise ihtiras ve ihtiyatın ayrı bir tür olduğu, bunların istisnaya dahil edilemeyeceği görüşündedir (*el-ʿUmde*, II, 50). Hatîb et-Tebrizî ile Ebû Tâhir el-Bağdâdî de aynı görüşü benimsemiştir. Muzaffer el-Alevî şiirde istisnaya "te'kidü'l-medh bimâ yüşbihü'z-zem" adının verildiğini söyler. İstisnayı lugavî (nahvî) ve sinâî (edebî / bedîî) olarak ikiye ayıran İbn Ebû'l-İsba' sinâî is-

tisnada ek bir anlam ve ifade güzelliğini şart koşmuş ve bunu Kur'an'dan örnekler vererek açıklamıştır. İbnü'l-Esîr el-Halebî ile İbn Hicce istisna konusundaki örnekleri İbn Ebû'l-İsba'dan nakletmişlerdir. Şu âyetler kaynaklarda edebî istisna konusunda sık geçen örneklerdendir: "فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى أَنْ يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ" (Bütün melekler secde etti; İblîs hariç; o secde edenlerle beraber olmaktan kaçındı [el-Hicr 15/30-31]). İblîs'in isyanının bu şekilde ifade edilmesi onun isyanının büyüklüğünü anlatmak içindir. Bu sebeple müstesnâ minh olan "el-melâike", "كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ" (bütün) tekidi ve ihtiras kaydı ile pekiştirilmiştir. Bu pekiştirilme yapılmasaydı müstesnâ minhdeki harf-i ta'rifin ahd ifadesiyle bilinen bazı melekleri kapsayacağı, melekler içinde de secde etmeyenlerin bulunduğu ve İblîs'in isyanda yalnız olmamasıyla teselli bulacağı, dolayısıyla isyanının büyük bir şey olmadığının ifade edilmesi ihtimal dahilinde olurdu. Getirilen bu tekit ve ihtiras kaydı ile bütün melekler kastedilerek isyanında İblîs yalnız bırakıldığı gibi müstesna tarafına eklenen "diretti, büyüklendi ve kâfirlerden oldu" kaydı ile de isyanın sebebi açıklanmak suretiyle anlam pekiştirilmiştir. Böylece istisnanın sözlük anlamı üstüne ek mâna ve ifade güzelliği katılmıştır. "فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ" (Nûh, onların içinde elli yıl hariç 1000 sene kaldı [el-Ankebût 29/14]) âyetinde, söz konusu süre "تَسْمَانَةَ سَنَةٍ وَخَمْسِينَ عَامًا" (1000) yerine "أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا" (950 yıl) yerine (1000 yıl, elli yıl hariç) tarzında istisna ile ifade edilmiştir. Bu ifadede kulağa ilk çarpan "ألف" (bin) kelimesidir. Anlamın bu şekilde ifadesi, dinleyicide Nûh'un kavmine bedduasında mâzur olduğu kanaatini uyandırma gayesine mâtuftur. Çünkü bu kadar süre devam eden davet ve ırşada rağmen küfür ve isyanlarını inatla sürdürmüşlerdir. Bin kelimesinin süre uzunluğunu ifadedeki çağrışımı ve oluşturduğu imaj daha çarpıcı ve canlıdır. Dolayısıyla istisna cümlesi bedî bir güzelliğe sahiptir.

Ardarda gelen şu âyetlerde de müstesna kısmı ek ifadelerle pekiştirilmiştir: "فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فِي النَّارِ، لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ، خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ، إِنَّ رَبَّكَ قَتَالٌ لِّمَا يَرِيدُ، وَأَمَّا الَّذِينَ سَعَدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ،" (Bedbahtlar ise ateş içindedir. Onlar için orada iç çekişler ve haykırırlar vardır, rabbinin dilediği hariç, onlar orada gökler ve yer durdukça ebediyen kalacaklardır; ancak şüphesiz ki rabbın ira-

de ettiğini yapandır. Bahtiyarlar ise cennettir. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar orada bitmez tükenmez bir ihsan olarak ebediyen kalacaklardır [Hûd 11/106-108]). Bedbahtlar içinde günahkâr fakat iman sahibi olanların cennemde ebedî kalmayacağına işaret eden ilk istisnada, yüce kudretin bu tasarrufuna karşı yapılacak her tür itirazın sonuçsuz kalacağını vurgulamak üzere müstesna kısmı, "Şüphesiz ki rabbın irade ettiğini mutlaka yapandır" ifadesiyle desteklenmiştir. İkinci istisnada da cennete girmiş bahtiyarlardan hiçbirinin oradan çıkarılmayacağına işaret etmek üzere "bitmez tükenmez ihsan" kaydı getirilmiştir.

İbn Ebû'l-İsba "illâ" ile kurulan, "hasr istisnası" adını verdiği edebî bir istisna türünden söz etmiştir (*Tahrîrû't-Tahbîr*, s. 337). İbn Ma'sûm'un "mânevî istisna" dediği bu türe *وَأَلَّا مَا تَحْتَ الرَّكَابِ / وَعَنْكَ* "İlik ve ilâ ma taht' r-krâb / wa' enka" (Kervanlar yalnız sana yönelmişse teşvik edilir, yoksa edilmez. Sadece senin hakkında ise konuşan doğru söyler, yoksa yalancıdır o) beyti örnek olarak verilmiştir.

Edebî istisnanın en güzel neveleri te'kidü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zem ile (yergi biçiminde ifadeyle övgünün pekiştirilmesi) te'kidü'z-zem bi-mâ yüşbihü'l-medh (övgü biçimindeki ifadeyle yerginin pekiştirilmesi) olarak bilinen türleridir. Bununla birlikte övgü ve yerginin dışında da edebî güzelliğe sahip istisnalar mevcuttur: *وَلَا تَكْهَوْنَ مَا نَكَّحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا* "ولا تكهون ما نکح آبؤکم من النساء إلا" (Ölmüş ve geçmiş olanları dışında kadınlardan babalarınızın evlendikleri ile evlenmeniz size helâl değildir [en-Nisâ 4/22]) âyetinden, "Sadece geçmiş ve ölmüş olanlarla evlenmeniz helâldir" anlamı çıkmaktaysa da bu imkânsız bir şeydir. Burada konu muhale ta'lik üslûbu ile ifade edilerek haram ve yasak pekiştirilmiştir. Övme veya yerme bildirmeyen bu tür istisnaların "te'kidü's-şey" bi-mâ yüşbihü'z-zem (bir şeyin zıddına benzer bir ifadeyle pekiştirilmesi) şeklinde adlandırılmasının daha kapsamlı olacağını belirtenler olmuştur.

"Te'kidü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zem" ifadesi ilk defa İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908) tarafından kullanılmıştır. İbnü'l-Mu'tez, bu türü söz güzellikleri (mehâsinü'l-kelâm) adını verdiği neveler içinde ele almış, daha sonraki dönemlerde belirlenecek iki çeşidini ilgilendiren örneklerle yer vermiştir (*el-Bedîc*, s. 157). Ancak İbnü'l-Mu'tez'den bir asır önce Sîbeveyhi, bu tür ifadelerdeki istisna edatının "lâkin" anlamına

geldiğini te'kidü'l-medhi ilgilendiren örneklerle açıklamış ve bu tür ifadeler için "ta'lik" terimini kullanmıştır. Muhale ta'lik ile ifadeyi pekiştirmek bu üslûptaki tekidin esasını teşkil ettiğinden te'kidü'l-medh üslûbuna ilk dikkat çekenin Sîbeveyhi olduğu söylenebilir. Sekkâkî, Bedreddin İbn Mâlik, Şehâbeddin Mahmûd el-Halebî, Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, Hatîb el-Kazvîni ile onun *Te'lhişü'l-Miftâh*'ına şerh yazan Teftâzânî, Bahâeddin es-Sübkî gibi belâgat âlimleriyle bedî âlimleri bu türü "te'kidü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zem", Ebû Ali el-Hâtimî "istisna ve te'kidü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zem", Ebû Hilâl el-Askerî "istisna", İbn Münkız "rücû ve istisna", İbn Ma'sûm "medh fi ma'rızü'z-zem" adıyla incelemiştir. Zerkeşî, te'kidü'l-medhi istisnaya yakın bir tür olarak görürken Yahyâ el-Alevî iki yönlü söz demek olan "tevcih" in bir çeşidi olarak değerlendirmiştir.

Arap şiirinde görülen kadîm üslûplardan olan te'kidü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zemme dair ilk örnek olarak Nâbigâ ez-Zübeyânî'nin şu beyti zikredilir: *وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سِوْفَهُمْ / يَبْهِنُ فُلُوكَ مِنْ قِرَاعِ الْكُتَّابِ* (Onlarda hiçbir kusur yoktur, ordularla çarpışmaktan kılıçlarında oluşmuş gedikleri hariç). Burada te'kidü'l-medh üslûbunun güzelliği, dinleyicinin yergi beklediği bir yerde övgü sıfatıyla karşılaşmasıyla uyarılmış heyecandan ileri gelir. Yukarıdaki örnekte "ordularla çarpışmaktan kılıçlarında oluşan gedikler" ifadesi bir övgüdür. Bu ifade söz konusu kimselerde kusur arandığını, ancak hiçbir kusur bulunamayınca onun yerine kusura benzer bir görüntüsü olan bu övgü sıfatının zikredilmek zorunda kaldığını göstermektedir. Kılıçlarındaki gedikler, onların son derece yiğit ve kahraman olduklarından kinaye yergi değil bir övgü sıfatıdır. Beyit başı ve sonuyla bir medihdir. Bu nevi üslûpta bir övgü sıfatının delille ve muhale ta'lik yoluyla pekiştirilmesi de söz konusudur. Çünkü onların tek kusuru diye anılan kılıçlarındaki gediklerin kusur olması muhal olduğuna göre onlarda kusur namına hiçbir şey yok demektir.

Te'kidü'l-medh bi-mâ yüşbihü'z-zem sanatı üç farklı üslûpta gerçekleşir. 1. Olumsuz yergi sıfatından ona dahil olduğu farzedilen bir övgü sıfatının istisna edilmesi (olumsuz yergi + istisna edatı + övgü). Bu üslûpta olumsuz yergi de övgü olduğundan ifade övgü üzerine övgü olmasıyla medih pekiştirilmiş olur. Safiyyüddin el-Hillî'nin şu beyti buna bir örnektir:

”و لا عيب فيهم سوى أن أنزل بهم / يسلو عن الأهل والأوطان والحشم“ (Onlarda hiçbir kusur yoktur, konuklarının aile, akraba ve vatanlarını unutması hariç). Burada kusur yergi sıfatı olup söz konusu kimseler bundan tenzih edilmiştir. Onların kusursuz olduklarını ifade etmenin ardından istisna edatından sonra bir yergi ve kusur sıfatının gelmesi beklenirken ilk anda yergi izlenimi uyandıran, gerçekte ise son derece cömert olmalarından kinaye olarak bir övgü sıfatı durumundaki ”konuklarının aile, akraba ve vatanını unutmaları“ ifadesinin gelmesi övgü üzerine övgüdür. İbn Nübâte el-Misrî'nin ”و لا عيب فيها غير سحر جفونها“ (Gözlerinin büyüsü dışında onda hiçbir kusur yoktur) mısraı da bu konuda güzel bir örnektir. 2. Bir övgü sıfatından diğer bir övgü sıfatının istisna edilmesi (övgü + istisna edatı + övgü). ”أنا أفصح العرب بيد أبي“ (Bir Kureyşli olmam dışında Araplar'ın en fasih konuşanı benim) hadisinde Hz. Peygamber, müstesnâ minh kısmında kendisini fasih olmakla niteledikten sonra istisna edatının peşinden fesahate aykırı bir durumu zikretmesi beklenirken Araplar'ın en fasihi olan Kureyş kabilesine mensubiyetini (yergi formunda / zem zemininde bir övgü olarak) zikretmesi övgü üzerine övgüdür. Nâbîga el-Ca'dî'nin şu beyti de kaynaklarda sık geçen örneklerdendir: ”فقي كملت أخلاقه غير أنه / جواد“ (Cömertliğinden dolayı elinde avucunda hiçbir şey bırakmaması dışında bütün ahlâkı mükemmel bir gençtir). Ahlâk mükemmelliğiyle vasfedilmesinin ardından istisna edatından sonra ahlâka aykırı bir vasıf ya da durumun zikredilmesi beklenirken gencin ahlâkî erdemlerin en büyüklerinden olan cömertlikle nitelenmesiyle övgü üstüne övgü sağlanarak medih pekiştirilmiştir. Bu tür ifadelerde yer alan iki övgü sıfatından ikincinin birinciyle ilgili ve onu pekiştirir türden olması şarttır. Bu sebeple ”علي“ (Güzel yüzlü olması haricinde Ali cömerttir) gibi örnekler bu üslûptan sayılmaz. 3. Müferrağ istisna tarzı (— + istisna edatı + övgü). Bu üslûp müstesnâ minhin cümle içinde açıktan geçmemesi dışında cümlenin olumsuz olması, istisna edatından sonra bir övgü sıfatının yer alması özellikleriyle birinci üslûba benzemektedir.

”وما تنقم منا إلا أن أمنا بأيات ربنا لما جاءتنا“ (Rabbimizin âyetlerine bize geldiklerinde iman etmemiz dışında sen bize kusur bulmuyorsun [el-A'râf 7/126]) âyetinde, edattan sonra kusur sayılacak kötü bir vasfın zikredilmesi beklenirken kusur olması

muhal olan ve bütün mükemmel vasıfların aslı olan imanın bir delil olarak ve muhale ta'lik şeklinde zikredilmesiyle onların kusursuzluğu pekiştirilmiştir. Mâide sûresinin 59 ve Tevbe sûresinin 74. âyetleri de biçim ve üslûp olarak aynı mahiyettedir.

Te'kidü'l-zem bi-mâ yüsbihü'l-medh türü de te'kidü'l-medh türü ile aynı özellikler taşıyan edebî bir anlatım şekli olup iki üslûpta gerçekleşir. a) Olumsuz övgü (= yergi) sıfatından ona dahil olduğu farzedilerek bir yergi sıfatının istisna edilmesi (olumsuz övgü + istisna edatı + yergi). Şu âyet buna bir örnek teşkil eder: ”لا يذوقون فيها بردا ولا شربا إلا حميما وغساقا“ (Orada onlar, kaynar su ile irinin dışında ne bir serinlik ne de bir içecek tadarlar [en-Nebe' 78/24-25]). Menfi durum olarak serinlik ve içecek tadılmamasının ardından istisna yoluyla olumlu ve güzel bir halin zikredilmesi beklenirken kaynar su ve irinin zikredilmesiyle yergi üzerine yergi getirilerek yergi tekit edilmektedir. Kaynar su ile irinin içecek olması muhal olduğundan onlar için içecek ve serinlik namına hiçbir şeyin olmadığı delil ve muhale ta'lik yoluyla vurgulanmıştır. Bu üslûptaki ifadeler istihzâ içermeleriyle caydırıcı ve vazgeçirici nitelik taşırlar. Hâkka sûresinin 36. âyetinde de aynı anlatım tarzı görülür. b) Yergi sıfatından diğer bir yergi sıfatının istisna edilmesi (yergi + istisna edatı + yergi). ”لثيم الطباع سوى أنه جبان“ (Bir korkak olması dışında zilletle aldırılmaz alçak tabiatın biridir o) mısrasında yergi üstüne yergi ve muhale ta'lik yoluyla anlatım pekiştirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 63-64, 181-185; İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî'* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Beyrut 1410/1990, s. 157; Ebû Hilâl el-Askarî, *Kitâbü's-Sinâ'ateyn* (nşr. Müfid M. Kumeyha), Beyrut 1404/1984, s. 459-460; Bâkullânî, *İ'câzû'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 160; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde* (nşr. Muhammed Karkazân), Beyrut 1408/1988, I, 642-645; II, 50; Hatîb et-Tebrîzî, *el-Vâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi* (nşr. Ömer Yahyâ – Fahreddin Kabâve), Dimaşk 1399/1979, s. 283; Ebû Tâhir el-Bağdâdî, *Kânûnû'l-belâğa* (nşr. Muhsin Gayyâz Uceyl), Beyrut 1409/1989, s. 115; İbn Münkız, *el-Bedî' fi nakdi's-si'ir* (nşr. Ahmed Ahmed el-Bede'î – Hâmid Abdülmecîd), Kahire 1380/1960, s. 120-123; İbn Mu'tî, *el-Bedî' fi 'ilmi'l-bedî'* (nşr. Mustafa es-Sâvî el-Cüveynî), İskenderiye 1996, s. 121-122; İbn Ebû'l-İsba', *Bedî'u'l-Kur'ân* (nşr. Hıfînî M. Şeref), Kahire 1392/1972, s. 49-50, 121-123; a.mlf., *Tahrîrû't-Tahbîr* (nşr. Hıfînî M. Şeref), Kahire 1383, s. 333-338; İbn Yahyâ el-Alevî, *Naẓratü'l-İğrîz fi nuşreti'l-karîz* (nşr. Nühâ Ârif Hasan), Dimaşk 1396/1976, s. 128; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, VII, 121-122; *Şurâhu't-Telhiş*, Beyrut, ts. (Dârü's-sürûr),

IV, 386-396; Hatîb el-Kazvîni, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâğa* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980, II, 526; İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb*, Kahire 1304, s. 118-119; İbnü'l-Esir el-Halebî, *Cevherü'l-Kenz: Telhişu Kenzi'l-berâ'a fi edevâti ze'vî'l-yerâ'a* (nşr. M. Zağlûl Sellâm), İskenderiye 1983, s. 246-247; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *et-Tirâzû'l-mütezâmmîn li-esrâri'l-belâğa* (nşr. M. Abdüsselâm Şâhîn), Beyrut 1415/1995, s. 464-465; Tibî, *et-Tibyan fi 'ilmi'l-me'ânî ve'l-bedî' ve'l-beyân* (nşr. Hâdî Atıyye Matar el-Hilâlî), Beyrut 1407/1987, s. 391; Safiyyüddin el-Hillî, *Şerhu'l-Kâfiyeti'l-bedî'iyye* (nşr. Nesîb Neşâvî), Dimaşk 1403/1983, s. 111-112; Teftâzânî, *el-Muavvel*, İstanbul 1309, s. 439-442; a.mlf., *et-Telviḥ*, Beyrut 1377/1957, II, 20-30; Süyûtî, *el-Itkān*, Beyrut 1973, II, 88-89; İsmâ'üddin el-İşferâyînî, *el-Eṭval*, İstanbul 1284, II, 214-217; Abdülğani b. İsmâil en-Nablusî, *Nefehâtü'l-ezhâr*, Beyrut 1404/1984, s. 219-221; Abdünnâfî İffet, *en-Nefu'l-muavvel*, İstanbul 1290, II, 187-190; Ahmed Matlûb, *Mu'cemû'l-muşalahâtü'l-belâgiyye ve tetavvürüh*, Bağdad 1403/1983, I, 105-110; II, 9-14; H. Fleisch, "İstihza", *ELP* (İng.), IV, 272-273.

İSMAİL DURMUŞ

□ FIKİH. Lafza yüklenebilecek anlamları belirlemeyi konu alan dil kuralları, dinî metinler etrafında gelişen ve kuralcı yönü ağır basan fıkıh ilminde daima önem taşımış, fakih ve usulcüler dil bilimi alanına giren diğer birçok konu ve kavram gibi istisna konusuyla da yakından ilgilenme gereği duymuşlardır. Klasik dönemde fıkıh usulü daha çok lafız ve beyan ekseninde geliştiği için usulcülerin dil bilimi kurallarına sıkça atıfta bulundukları, esasen bu alana ait istisna konusunu Kitap ve Sünnet'in metinlerini anlama ve şer'î delillerden hüküm çıkarma yönteminin bir alt türü olarak teorik çerçevede ve yakının-daki diğer lafzî kavramlarla karşılaştır-malı şekilde ele aldıkları görülür. Fürû-i fıkıhta ise istisna mesele çözümünde, özellikle de lafzın ayrı bir önem taşıdığı yemin, talâk, ikrar gibi konularda karşılaşılan bir dil kuralı, bir anlamı kastetme ve içermeme sorunu olarak incelenmiş, âdetâ usuldeki bilgilerin örnek olaylara uygulanması yapılmıştır.

İstisnanın tanımı, şartları, çeşitleri gibi konularda usulcülerin ileri sürdükleri görüş ve açtıkları tartışmaların esasen nahiv ve belâgat eserlerinde yer alan bilgilerin tekrarı niteliğinde olması, hem çoğu usulcünün aynı zamanda dil bilimi uzmanı olması hem de istisnanın usuldeki vaz', beyan, hakikat, mecaz, tahsis ve nesih gibi konularla yakın ilişkisinin bulunması sebebiyledir. Usulcülerin istisnanın tanımına ilişkin çabaları bir yönüyle lafzî tartışma gibi görünse de esasen fûrû alanındaki sonuçlarıyla birlikte belli bir gö-